

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १५ ॥

॥ दशक पंधरावा : आत्मदशक ॥ १५ ॥

समास पहिला : चातुर्यलक्षण

॥ श्रीराम ॥

अस्तिमांशांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें ।
नाना विकारी विकारे । प्रविण होइजे ॥ १ ॥
घनवट पोंचट स्वभावे । विवरोन जाणिजे जीवें ।
व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जाणे ॥ २ ॥
येकी मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें ।
प्रचीतीनें सुलक्षणें । वोळखावीं ॥ ३ ॥
जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।
राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ॥ ४ ॥
जानवें हेंवडकारें जालें । दिलेपणें हेवड आलें ।
नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
तैसेंचि हे मनास मन । विवेकें जावें मिळोन ।
दिलेपणें अनुमान । होत आहे ॥ ६ ॥
अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो ।
याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ॥ ७ ॥
दुसऱ्याचें जीवीचें कळेना । परांतर तें जाणवेना ।
वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारें ॥ ८ ॥
आकल सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती ।
अपूर्णपणें हळु पडती । ठाई ठाई ॥ ९ ॥
जगदीश आहे जगदांतरी । चेटकें करावीं कोणावरी ।
जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥ १० ॥
श्रेष्ठ कार्ये करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।
कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥ ११ ॥
राजे जाती राजपंथें । चोर जाती चोरपंथें ।
वेडें ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ॥ १२ ॥
मूर्खास वाटे मी शहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा ।
नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ १३ ॥
जो जगदांतरे मिळाला । तो जगदांतरचि जाला ।
अरत्रीं परत्रीं तयाला । काय उणें ॥ १४ ॥
बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिविण माणुस काचें ।
राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ॥ १५ ॥
जें जें जेंथें निर्माण जालें । तें तें तयास मानलें ।
अभिमान देऊन गोविलें । ठाई ठाई ॥ १६ ॥
अवघेच म्हणती आम्ही थोर । अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर ।
अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळीं ॥ १७ ॥

ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लाहान म्हणविना ।
जाणते आणिती अनुमाना । सकळ कांहीं ॥ १८ ॥
आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें ।
परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥ १९ ॥
लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघेच सोडणें ।
मूर्खपणाची लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ २० ॥
सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान ।
न्याये अन्याये समान । कदापि नव्हे ॥ २१ ॥
न्याये म्हणजे तो शाश्वत । अन्याये म्हणजे तो अशाश्वत ।
बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ २२ ॥
येक उघड भाग्य भोगिती । येक तडकर पळोन जाती ।
येकांची प्रगट म्हंती । येकांची कानकोंडी ॥ २३ ॥
आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण ।
धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ २४ ॥
उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तचि आळिले ।
धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजान्यांचें ॥ २५ ॥
याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावे सख्य ।
येणेंकरितां असख्य । बाजारी मिळती ॥ २६ ॥
धूर्तासि धूर्तचि आवडे । धूर्त धूर्तीच पवाडे ।
उगेंचि हिंडती वेडे । कार्येविण ॥ २७ ॥
धूर्तासि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मनपण मिळालें ।
परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥ २८ ॥
समर्थाचें राखतां मन । तेथे येती उदंड जन ।
जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥ २९ ॥
वोळखीनें वोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ।
नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥ ३० ॥
वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।
सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ ३१ ॥
निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
प्रगट जाणतां सज्जन । दुल्लभ जर्गी ॥ ३२ ॥
नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।
चंचळपणें तदनंतरें । सकळां ठाई ॥ ३३ ॥
येके ठाई बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला ।
सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ ३४ ॥
भेटभेटों जरी राखणें । हे चातुर्याचीं लक्षणें ।
मनुष्यमात्र उत्तम गुणें । समाधान पावे ॥ ३५ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चातुर्यलक्षणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १५.१

समास दुसरा : निःस्पृह व्यापलक्षण

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधे मानवी शरीरें । उदंड दाटली लाहान थोरें ।
पालटती मनोविकारें । क्षणाक्षणा ॥ १ ॥
जितुक्या मूर्ती तितुक्याच प्रकृती । सारिख्या नस्ती आदिअंती ।
नेमचि नाही पाहावें किती । काये म्हणोनी ॥ २ ॥
कित्येक म्लेंच होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले ।
देशभाषानें रुधिले । कीतीयेक ॥ ३ ॥
मन्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारनें लोक रुधिला ।
अवकाश नाही जेवायाला । उदंड कामें ॥ ४ ॥
कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।
रात्रंदिवस करूं लागले । युद्धचर्चा ॥ ५ ॥
उदिम्यास व्यासंग लागला । अवकाश नाहीसा जाला ।
अवघा पोटधंदाच लागला । निरंतर ॥ ६ ॥
शडदर्शनं नाना मते । पाषांडें वाढली बहुते ।
पृथिवीमधे जेथ तेथें । उपदेसिती ॥ ७ ॥
स्मार्थी आणि वैष्णवी । उरलीं सुरलीं नेलीं आघवी ।
ऐसी पाहातां गथागोवी । उदंड जाली ॥ ८ ॥
कित्येक कामनेचे भक्त । ठाईं ठाईं जालें आसक्त ।
युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ ९ ॥
या गल्बल्यामधे गल्बला । कोणीं कोणीं वाढविला ।
त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ॥ १० ॥
त्याहिमधे हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन ।
प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ॥ ११ ॥
या कारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ ।
विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ॥ १२ ॥
विचार कळला सांगतां नये । उदंड येती अंतराये ।
उपाय योजितां अपाये । आडवे येती ॥ १३ ॥
त्याहिमधे तो तिक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।
धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ॥ १४ ॥
नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट ।
अव्हाटचि केली वाट । सामर्थ्यबळें ॥ १५ ॥
प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांची अंतरें ।
निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १६ ॥
मते मतांतरें सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट ।
दंडक सांडून नीट । वेधी जना ॥ १७ ॥
नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें ।
उदास वृत्तिच्या गुमानें । उठोन जातो ॥ १८ ॥
प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ।
नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १९ ॥
परी तो कोठें आडळेना । कोणे स्थळीं सांपडेना ।
वेष पाहातां हीन दीना । सारिखा दिसे ॥ २० ॥

उदंड करी गुप्तरूपें । भिकान्यासारिखा स्वरूपें ।
तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१ ॥
ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ।
मच्छरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ॥ २२ ॥
खनाळामधे जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे ।
सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३ ॥
अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहणें नेमक ।
सृष्टीमधे सकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४ ॥
तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ।
कट्ट घालीन राजकारणा । लोक लावी ॥ २५ ॥
लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।
भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥ २६ ॥
ठाईं ठाईं उदंड ताबे । मनुष्यमात्र तितुकें झोंबे ।
चहुंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धी ॥ २७ ॥
उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर ।
प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥ २८ ॥
ऐसे कैवाडे उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहाणे ।
जेथें जेथें प्रत्यये बाणे । प्राणीमात्रासी ॥ २९ ॥
ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें ।
दास म्हणे हें स्वभावे । संकेतें बोलिलें ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
निःस्पृहव्यापनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १५.२

समास तिसरा : श्रेष्ठ अंतरात्मा निरूपण
॥ श्रीराम ॥

मुळापासून सैरावैरा । अवघा पंचीकर्ण पसारा ।
त्यांत साक्षत्वाचा दौरा । तोहि तत्वरूप ॥ १ ॥
दुरस्ता दाटल्या फौजा । उंच सिंहासनी राजा ।
याचा विचार समजा । अंतर्यामी ॥ २ ॥
देहमात्र अस्तिमांशाचें । तैसेंचि जाणावें नृपतीचें ।
मूळापासून सृष्टीचें । तत्वरूप ॥ ३ ॥
रायाचे सत्तेनें चालतें । परन्तु अवधी पंचभूतें ।
मुळीं आधिक जाणिवेचे तें । अधिष्ठान आहे ॥ ४ ॥
विवेके बहुत पैसावले । म्हणौन अवतारी बोलिले ।
मनु चक्रवती जाले । येणेंचि न्यायें ॥ ५ ॥
जेथें उदंड जाणीव । तेचि तितुके सदेव ।
थोडे जाणिवेने नर्देव । होती लोक ॥ ६ ॥
व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।
तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
ऐसें हें आतां वर्ततें । मुख लोकांस कळेना तें ।
विवेकीं मनुष्य समजतें । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥
थोर लाहान बुद्धीपासी । सगट कळेना लोकांसी ।
आधीं उपजलें तयासी । थोर म्हणती ॥ ९ ॥
वयें धाकुटा नृपती । वृद्ध तयास नमस्कार करिती ।

विचित्र विवेकाची गती । कळली पाहिजे ॥ १० ॥
 सामान्य लोकांचे ज्ञान । तो अवघाच अनुमान ।
 दीक्षादंडकाचें लक्षण । येणेंचि पाडें ॥ ११ ॥
 नव्हे कोणास म्हणावें । सामान्यास काये ठावें ।
 कोणकोणास म्हणावें । किती म्हणोनी ॥ १२ ॥
 धाकुटा भाग्यास चढला । तरी तुच्छ करिती तयाला ।
 याकारणें सलगीच्या लोकांला । दूरी धरावें ॥ १३ ॥
 नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण ।
 उगेचि धरिती थोरपण । मूर्खपणें ॥ १४ ॥
 नेमस्त कांहींच कळेना । नेमस्त कोणीच मानिना ।
 आधी उपजलें त्या थोरपणा । कोण पुसे ॥ १५ ॥
 वडिलां वडिलपण नाही । धाकुट्यां धाकुटपण नाही ।
 ऐसे बोलती त्यांस नाही । शाहाणपण ॥ १६ ॥
 गुणविण वडिलपण । हें तों आवघेंच अप्रमाण ।
 त्याची प्रतीत प्रमाण । थोरपणीं ॥ १७ ॥
 तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण जाणावें ।
 नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ॥ १८ ॥
 तस्मात् वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला तेथें महिमा ।
 हें तों प्रगटचि आहे आम्हा । शब्द नाही ॥ १९ ॥
 याकारणें कोणी येकें । शाहाणपण सिकावें विवेकें ।
 विवेक न सिकतां तुकें । तुटोन जाती ॥ २० ॥
 तुक तुटलें म्हणिजे गेलें । जन्मा येऊन काये केलें ।
 बळेंचि सांदीस घातलें । आपणासी ॥ २१ ॥
 सगट बायेका सिव्या देती । सांदीस पडिला ऐसें म्हणती ।
 मूर्खपणाची प्राप्ती । ठाकून आली ॥ २२ ॥
 ऐसें कोणीयेकें न करावें । सर्व सार्थकचि करावें ।
 कळेना तरी विवरावें । ग्रंथांतरीं ॥ २३ ॥
 शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती । मुखांस लोक दवडून देती ।
 जीवास आवडे संपत्ति । तरी शाहाणें व्हावें ॥ २४ ॥
 आहो या शाहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ।
 परंतु शाहाणपण शिकणें । हें उत्तमोत्तम ॥ २५ ॥
 जो बहुतांस मानला । तो जाणावा शाहाणा जाला ।
 जनीं शाहाण्या मनुष्याला । काये उणें ॥ २६ ॥
 आपलें हित न करी लोकिनी । तो जाणावा आत्मघातकी ।
 या मुखायेवढा पातकी । आणिक नाही ॥ २७ ॥
 आपण संसारी कष्टतो । लोकांकरवी रागेजोन घेतो ।
 जनामध्ये शाहाणा तो । ऐसें न करी ॥ २८ ॥
 साधकां सिकविलें स्वभावं । मानेल तरी सुखें घ्यावें ।
 मानेना तरी सांडावें । येकिकडे ॥ २९ ॥
 तुम्ही श्रोते परम दक्ष । अलक्षास लावितां लक्ष ।
 हें तों सामान्य प्रत्यक्ष । जाणतसा ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 श्रेष्ठ अंतरात्मानिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १५.३

समास चौथा : शाश्वतब्रह्मनिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥
 पृथ्वीपासून जालीं झाडें । झाडापासून होती लांकडें ।
 लांकडें भस्मोन पुढें । पृथ्वीच होये ॥ १ ॥
 पृथ्वीपासून वेल होती । नाना जिनस फापावती ।
 वाळोन कुजोन मागुती । पृथ्वीच होये ॥ २ ॥
 नाना धान्यांचीं नाना अन्नं । मनुष्यें करिती भोजनं ।
 नाना विष्टा नाना वमनं । पृथ्वीच होये ॥ ३ ॥
 नाना पक्षादिकीं भक्षिलें । तरी पुढें तैसेंचि जालें ।
 वाळोन भस्म होऊन गेलें । पुन्हा पृथ्वी ॥ ४ ॥
 मनुष्यें मरतांच ऐका । क्रिमि भस्म कां मृत्तिका ।
 ऐशा काया पडती अनेका । पुढें पृथ्वी ॥ ५ ॥
 नाना तूण पदार्थ कुजती । पुढें त्याची होये माती ।
 नाना किडे मरोन जाती । पुढें पृथ्वी ॥ ६ ॥
 पदार्थ दाटले अपार । किती सांगावा विस्तार ।
 पृथ्वीवांचून धार । कोणास आहे ॥ ७ ॥
 झाड पाले आणि तूण । पशु भक्षितां होतें सेण ।
 खात मूत भस्म मिळोन । पुन्हा पृथ्वी ॥ ८ ॥
 उत्पत्तिस्थितिसंहारतें । तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें ।
 जितुकें होतें आणि जातें । पुन्हा पृथ्वी ॥ ९ ॥
 नाना बीजांचिया रासी । विरदोने लागती गगनासी ।
 पुढें सेवटीं पृथ्वीसी । मिळोन जाती ॥ १० ॥
 लोक नाना धातु पुरिती । बहुतां दिवसां होये माती ।
 सुवर्णपाषाणाची गती । तैसीच आहे ॥ ११ ॥
 मातीचें होते सुवर्ण । आणी मृत्तिकेचे होती पाषाण ।
 माहा अग्निसंगें भस्मोन । पृथ्वीच होये ॥ १२ ॥
 सुवर्णाचें जर होतें । जर सेवटीं कुजोन जातें ।
 रस होऊन वितुळतें । पुन्हा पृथ्वी ॥ १३ ॥
 पृथ्वीपासून धातु निपजती । अग्निसंगें रस होती ।
 तया रसाची होये जगती । कठीणरूपें ॥ १४ ॥
 नाना जळासी गंधी सुटे । तेथें पृथ्वीचें रूप प्रगटे ।
 दिवसेंदिवस जळ आटे । पुढें पृथ्वी ॥ १५ ॥
 पत्रें पुष्पें फळें येती । नाना जीव खाऊन जाती ।
 ते जीव मरतां जगती । नेमस्त होये ॥ १६ ॥
 जितुका कांहीं जाला आकार । तितुक्यास पृथ्वीचा आधार ।
 होती जाती प्राणीमात्र । सेवट पृथ्वी ॥ १७ ॥
 हें किती म्हणोन सांगावें । विवेकें अवघेचि जाणावें ।
 खांजणीभाजणीचें समजावें । मूळ तैसे ॥ १८ ॥
 आप आळोन पृथ्वी जाली । पुन्हां आपींच विराली ।
 अग्नियोगें भस्म जाली । म्हणोनियां ॥ १९ ॥
 आप जालें तेजापासुनी । पुढें तेजें घेतलें सोखुनी ।
 तें तेज जालें वायोचेनी । पुढें वायो झडपी ॥ २० ॥
 वायो गगनीं निर्माण जाला । पुढें गगनींच विराला ।

ऐसैं खांजणीभाजणीला । बरें पाहा ॥ २१ ॥
 जें जें जेथें निर्माण होतें । तें तें तेथें लया जातें ।
 येणें रितीं पंचभूतें । नाश पावती ॥ २२ ॥
 भूत म्हणजे निर्माण जालें । पुन्हां मागुतें निमालें ।
 पुढें शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥ २३ ॥
 तें परब्रह्म जों कळेना । तो जन्ममृत्यु चुकेना ।
 चत्वार खाणी जीव ना । होणें घडे ॥ २४ ॥
 जडाचें मूळ तें चंचळ । चंचळाचें मूळ तें निश्चळ ।
 निश्चळासी नाही मूळ । बरें पाहा ॥ २५ ॥
 पूर्वपक्ष म्हणजे जालें । सिद्धांत म्हणजे निमालें ।
 पक्षातीत जें संचलें । परब्रह्म तें ॥ २६ ॥
 हें प्रचितीनें जाणावें । विचारें खुणेंसी बाणावें ।
 विचारेंविण सिणावें । तेंचि मूर्खपणें ॥ २७ ॥
 ज्ञानी भिडेने दडपला । निश्चळ परब्रह्म कैचें त्याला ।
 उगाच करितो गल्बला । मायेंमधें ॥ २८ ॥
 माया निशेष नासली । पुढें स्थिति कैसी उरली ।
 विचक्षणें विवरिली । पाहिजे स्वयें ॥ २९ ॥
 निशेष मायेचें निर्शन । होतां आत्मनिवेदन ।
 वाच्यांश नाही विज्ञान । कैसैं जाणावें ॥ ३० ॥
 लोकांचे बोलीं जो लागला । तो अनुमानेंच बुडाला ।
 याकारणें प्रत्ययाला । पाहिलेंच पाहावें ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 शाश्वतब्रह्मनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १५.४

समास पांचवा : चंचळ लक्षण
 ॥ श्रीराम ॥

दोघां ऐसीं तीन चालती । अगुणी अष्टधा प्रकृती ।
 अधोर्ध सांडून वर्तती । इंद्रफणी ऐसी ॥ १ ॥
 पणतोंडें भक्षितो पणजा । मूल बापास मारी वोजा ।
 चुकाच्या गेला राजा । चौघां जणांचा ॥ २ ॥
 देव देवाळयामधें लपाला । देऊळ पूजितां पावे त्याला ।
 सृष्टिमधें ज्याला त्याला । ऐसैंचि आहे ॥ ३ ॥
 दोनी नामें येकास पडिली । लोकीं नेमस्त कल्पिली ।
 विवेकें प्रत्ययें पाहिली । तों येकचि नाम ॥ ४ ॥
 नाही पुरुष ना वनिता । लोकीं कल्पिलें तत्वता ।
 त्याचा बरा शोध घेतां । कांहींच नाही ॥ ५ ॥
 स्त्री नदी पुरुष खळाळ । ऐसैं बोलती सकळ ।
 विचार पाहातां निवळ । देह नाही ॥ ६ ॥
 आपण आपणास कळेना । पाहों जातां आकळेना ।
 काशास कांहींच मिळेना । उदंडपणें ॥ ७ ॥
 येकलाचि उदंड जाला । उदंडचि येकला पडिला ।
 आपणासी आपला । गल्बला सोसवेना ॥ ८ ॥
 येक असोन फुटी पडिली । फुटी असोन स्थिति येकली ।
 विचित्र कळा पैसावली । प्राणीमात्री ॥ ९ ॥

वल्लिमधें जल संचरे । कोरडेपणें हें वावरे ।
 वोलेवांचून न थिरे । कांहीं केल्यां ॥ १० ॥
 झाडांमधें केलीं आळीं । झाडें धांवती निराळीं ।
 कित्येक झाडें अंतराळीं । उडोन जाती ॥ ११ ॥
 भूमीपासून वेगळीं जालीं । परी तें नाहीत वाळलीं ।
 निराळींच बळावलीं । जेथतेथें ॥ १२ ॥
 देवाकरितां चालती झाडें । देव नस्तां होती लाकडें ।
 नीटचि आहे कुवाडें । सर्वथा नव्हे ॥ १३ ॥
 झाडापासून झाडें होती । तेहि अंतरीक्ष जाती ।
 मुळानें भेदिली जगती । कदापि नाही ॥ १४ ॥
 झाडास झाडें खातपाणी । घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं ।
 बोलकीं झाडें शब्दमथनीं । विचार घेती ॥ १५ ॥
 होणार तितुकें आधींच जालें । मग कल्पकल्पून बोलिलें ।
 जाणतयासी समजलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
 समजलें तरी उमजेना । उमजलें तरी समजेना ।
 प्रत्ययेंविण अनुमानेना । सकळ कांहीं ॥ १७ ॥
 सर्वत्रांचा वडिल कोण । हेचि पाहावी वोळखण ।
 भेटे आपणास आपण । जगदांतरें ॥ १८ ॥
 अंतरनिष्ठांची उंच कोटी । बाहेरमुद्रयाची संगती खोटी ।
 मूर्ख काये समजेल गोष्टी । शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥
 अंतरें राखतां राजी । भलत्यास भलताच नवाजी ।
 अंतरें न राखतां भाजी । मिळणार नाही ॥ २० ॥
 ऐसैं वर्ततें प्रत्यक्ष । अलक्षी लावावें लक्ष ।
 दक्षास भेटतां दक्ष । समाधान होतें ॥ २१ ॥
 मनास मिळतां मन । पाहोन येती निरंजन ।
 चंचळचक्र उलंघून । पैलाड जाती ॥ २२ ॥
 येकदा जाऊन पाहोन आले । मग तें सन्निध देखिलें ।
 चर्मचक्षी लक्षिलें । न वचे कदा ॥ २३ ॥
 नाना शरीरीं चंचळ । अखंड करी चळवळ ।
 परब्रह्म तें निश्चळ । सर्वां ठाई ॥ २४ ॥
 चंचळ धावे येकीकडे । वोस पडे दुसरेकडे ।
 चंचळ पुरे सर्वांकडे । हें तो घडेना ॥ २५ ॥
 चंचळ चंचळास पुरेना । आवघें चंचळ विवरेना ।
 निश्चळ अपार अनुमाना । कैसैं येतें ॥ २६ ॥
 गगनी चालिली हवावी । कैसी पावेल पार पदवी ।
 जातां मधेंचि विझावी । हा स्वभावचि तिचा ॥ २७ ॥
 मनोधर्म येकदेशी । कैसा आकळिल वस्तुसी ।
 निर्गुण सांडून अपेसी । सर्व ब्रह्म म्हणे ॥ २८ ॥
 नाही सारासार विचार । तेथें अवघा अंधकार ।
 खरें सांडून खोटें पोर । नेणतें घेतें ॥ २९ ॥
 ब्रह्मांडाचें माहाकारण । तेथून हें पंचीकर्ण ।
 माहावाक्याचें विवर्ण । वेगळें असे ॥ ३० ॥
 महत्त्व महद्भूत । तोचि जाणावा भगवंत ।

उपासना हे समाप्त । येथून जाली ॥ ३१ ॥
 कर्म उपासना आणि ज्ञान । त्रिकांड वेद हें प्रमाण ।
 ज्ञानाचें होतें विज्ञान । परब्रह्मी ॥ ३२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चंचळलक्षणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १५.५

समास सहावा : चातुर्य विवरण
 ॥ श्रीराम ॥

पीतापासून कृष्ण जालें । भूमंडळी विस्तारलें ।
 तेणेंविण उमजलें । हें तों घडेना ॥ १ ॥
 आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण ।
 अद्धम आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ॥ २ ॥
 महीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला ।
 उभयेता मिळोन चालिला । कार्यभाग ॥ ३ ॥
 स्वतास्वेतास गांठी पडतां । मधें कृष्ण मिश्रित होतां ।
 इहलोकसार्थकता । होत आहे ॥ ४ ॥
 विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर ।
 सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकीचा ॥ ५ ॥
 सकळांस जे मान्य । तेंचि होतसे सामान्य ।
 सामान्यास अनन्य । होईजेत नाही ॥ ६ ॥
 उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा ।
 चत्वार अनुभव सारिखा । होत नाही ॥ ७ ॥
 चौदा पिड्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे की वेडे ।
 ऐकत्यानें घडे की न घडे । ऐसें पाहावे ॥ ८ ॥
 रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें ।
 डोळेझांकणी करावी तें । कायेनिमित्त्य ॥ ९ ॥
 बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणी अनुमानी बुडालें ।
 मुख्य निश्चये चुकलें । प्रत्ययाचा ॥ १० ॥
 उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्ययें पाहावे ।
 खरेंखोटें निवडावें । अंत्यामी ॥ ११ ॥
 कोणासी नव्हे म्हणों नये । समजावे अपाये उपाये ।
 प्रत्यये घ्यावा बहुत काये । बोलोनियां ॥ १२ ॥
 माणुस हेंकाड आणी कच्चें । मान्य करावें तयाचें ।
 येणेंप्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ॥ १३ ॥
 अंतरी पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा ।
 तरी मग शाहाणा कैसा । निवळ नेणें ॥ १४ ॥
 वेडें करावें शाहाणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।
 उगेंच वादांग वाढविणें । हें मूर्खपण ॥ १५ ॥
 मिळोन जाऊन मेळवावें । पडी घेऊन उलथावें ।
 कांहींच कळों नेदावें । विवेकबळें ॥ १६ ॥
 दुसऱ्याचे चालणी चालावें । दुसऱ्याचे बोलणी बोलावें ।
 दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥ १७ ॥
 जो दुसऱ्याच्या हितावरी । तो विपट कहिंच न करी ।
 मानत मानत विवरी । अंतर तयाचें ॥ १८ ॥

आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हळुहळु उकलावें ।
 नाना उपायें न्यावें । परलोकासी ॥ १९ ॥
 हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बलाचि जाला ।
 कळहो उठतां च्यातुर्याला । ठाव कैचा ॥ २० ॥
 उगीच करिती बडबड । परी करून दाखविणें हें अवघड ।
 परस्थळ साधणें जड । कठिण आहे ॥ २१ ॥
 धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।
 प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ २२ ॥
 प्रसंग जाणोनि बोलावें । जाणपण कांहींच न घावें ।
 लीनता धरून जावें । जेथेतथें ॥ २३ ॥
 कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरें ।
 भिक्षामिसें लाहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ २४ ॥
 बहुतीं कांहींतरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे ।
 उगेच बैसतां कांहींच न घडे । फिणें विवरणें ॥ २५ ॥
 सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें ।
 जाऊं ये तिकडे जावें । विवेकें सहित ॥ २६ ॥
 नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।
 लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ॥ २७ ॥
 जैसें जयास पाहिजे । तैसें तयास दीजे ।
 तरी मग श्रेष्ठचि होइजे । सकळां मान्ये ॥ २८ ॥
 भूमंडळी सकळांस मान्य । तो म्हणों नये सामान्य ।
 कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ॥ २९ ॥
 ऐसीं चातुर्यांचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजये करणें ।
 मग तयास काये उणें । जेथेतथें ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चातुर्यविवरणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १५.६

समास सातवा : अधोर्धनिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥

नाना विकाराचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ ।
 अचंचळी जे चंचळ । सूक्ष्मरूपें ॥ १ ॥
 मूळामाया जाणीवेची । मुळींच्या मुळ संकल्पाची ।
 वोळखी शडगुणैश्वराची । येणेंचि न्यावें ॥ २ ॥
 प्रकृतिपुरुष शिवशक्ति । आर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।
 परी ते आवघी जगज्जोती । मूळ त्यासी ॥ ३ ॥
 संकल्पाचें जें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
 वायो आणी त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ ४ ॥
 पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळ्या असती खोल ।
 पत्रें पुष्पें फळें केवळ । मुळाचपासी ॥ ५ ॥
 याहिवेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग ।
 नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्ये ॥ ६ ॥
 तेंचि मूळ फोडून पाहातां । कांहींच नाही वाटे आतां ।
 पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ॥ ७ ॥
 कड्यावरी वेल निघाला । अधोमुखें बळें चालिला ।

फांपावोन पुढें आला । भूमंडळीं ॥ ८ ॥
 तैसीं मुळमाया जाण । पंचभूतें आणी त्रिगुण ।
 मुळीं आहेत हें प्रमाण । प्रत्ययें जाणावें ॥ ९ ॥
 अखंड वेल पुढें वाढला । नाना विकारी शोभला ।
 विकारांचा विकार जाला । असंभाव्य ॥ १० ॥
 नाना फडगरे फुटली । नाना जुंबाडें वाढली ।
 अनंत अग्रें चालिली । सृष्टीमधें ॥ ११ ॥
 कित्येक फळें तीं पडती । सर्वेचि आणीक निघती ।
 ऐसीं होती आणि जाती । सर्वकाळ ॥ १२ ॥
 येक वेलचि वाळले । पुन्हां तेथेंचि फुटले ।
 ऐसे आले आणि गेले । कित्येक ॥ १३ ॥
 पानें झडती आणि फुटती । पुष्पें फळें तेणेंचि रिति ।
 मध्यें जीव हे जगती । असंभाव्य ॥ १४ ॥
 अवघा वेलचि कर्पतो । मुळापासून पुन्हा होतो ।
 ऐसा अवघा विचार जो तो । प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५ ॥
 मूळ खाणोन काढिलें । प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें ।
 तरी मग वाढणेंचि राहिलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
 मुळीं बीज सेवटीं बीज । मध्यें जळरूप बीज ।
 ऐसा हा स्वभाव सहज । विस्तारला ॥ १७ ॥
 मुळामधील ज्या गोष्टी । सांगताहे बीजसृष्टी ।
 जेथील अंश तेथें कष्टी । न होतां जातो ॥ १८ ॥
 जातो येतो पुन्हा जातो । ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो ।
 परंतु आत्मज्ञानी जो तो । अन्यथा न घडे ॥ १९ ॥
 न घडे ऐसें जरी म्हणावें । तरी कांहींतरी लागे जाणावें ।
 अंतरींच परी ठावें । सकळांस कैचें ॥ २० ॥
 तेणेंसींच कार्यभाग करिती । परंतु तयास नेणती ।
 दिसेना ते काये करिती । बापुडे लोक ॥ २१ ॥
 विषयेभोग तेणेंचि घडे । तेणेंविण कांहींच न घडे ।
 स्थूळ सांडून सूक्ष्मी पवाडे । ऐसा पाहिजे ॥ २२ ॥
 जें आपलेंचि अंतर । तद्रूपचि जगदांतर ।
 शरीरभेदाचे विकार । वेगळाले ॥ २३ ॥
 आंगोळीची आंगोळीस वेधना । येकीची येकीस कळेना ।
 हात पाये अवेव नाना । येणेंचि न्यायें ॥ २४ ॥
 अवेवाचें अवेव नेणे । मा तो परांचें काये जाणे ।
 परांतर याकारणें । जाणवेना ॥ २५ ॥
 येकाचि उदकें सकळ वनस्पती । नाना अग्रेंभेद दिसती ।
 खुडिलीं तितुकीच सुकती । येर ते टवटवीत ॥ २६ ॥
 येणेंचि न्यायें भेद जाला । कळेना येकाचें येकाला ।
 जाणपणें आत्मयाला । भेद नाही ॥ २७ ॥
 आत्मत्वीं भेद दिसे । देहप्रकृतिकरितां भासे ।
 तरी जाणतचि असे । बहुतेक ॥ २८ ॥
 देखोन ऐकोन जाणती । शाहाणे अंतर परीक्षिती ।
 धूर्त ते अवघेंच समजती । गुप्तरूपें ॥ २९ ॥

जो बहुतांचें पाळण करी । तो बहुतांचें अंतर विवरी ।
 धूर्तपणें ठाउकें करी । सकळ कांहीं ॥ ३० ॥
 आधी मनोगत पाहाती । मग विश्वास धरिती ।
 प्राणीमात्र येणें रिति । वर्तताहे ॥ ३१ ॥
 स्मरणामागें विस्मरण । रोकडी प्रचित प्रमाण ।
 आपलें ठेवणें आपण । चुकताहे ॥ ३२ ॥
 आपलेंच आपणा स्मरेना । बोलिलें तें आठवेना ।
 उठती अनंत कल्पना । ठाउक्या कैच्या ॥ ३३ ॥
 ऐसें हें चंचळ चक्र । कांहीं नीट कांहीं वक्र ।
 जाला रंक अथवा शक्र । तरी स्मरणास्मरणें ॥ ३४ ॥
 स्मरण म्हणिजे देव । विस्मरण म्हणिजे दानव ।
 स्मरणविस्मरणें मानव । वर्तती आतां ॥ ३५ ॥
 म्हणोनि देवी आणि दानवी । संपत्ति द्विधा जाणावी ।
 प्रचित मानसीं आणावी । विवेकेंसहित ॥ ३६ ॥
 विवेकें विवेक जाणावा । आत्म्यानें आत्मा वोळखावा ।
 नेत्रें नेत्रचि पाहावा । दर्पणींचा ॥ ३७ ॥
 स्थूळें स्थूळ खाजवावें । सूक्ष्में सूक्ष्म समजावें ।
 खुणेनें खुणेसी बाणावें । अंतर्यामी ॥ ३८ ॥
 विचारें जाणाव विचार । अंतरें जाणावे अंतर ।
 अंतरें जाणावे परांतर । होउनियां ॥ ३९ ॥
 स्मरणामार्जी विस्मरण । हेंचि भेदाचें लक्षण ।
 येकदेसी । परिपूर्ण । होत नाही ॥ ४० ॥
 पुढें सिके मागें विसरे । पुढें उजेडे मागें अंधारें ।
 पुढें स्मरे मागें विस्मरे । सकळ कांहीं ॥ ४१ ॥
 तुर्या जाणावी स्मरण । सुषुप्ती जाणावी विस्मरण ।
 उभयेता शरीरी जाण । वर्तती आतां ॥ ४२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अधोर्धनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १५.७

समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

रेणूहून सूक्ष्म किडे । त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें ।
 युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें । तयामधें ॥ १ ॥
 ऐसे नाना जीव असती । पाहों जातां न दिसती ।
 अंतःकर्णपंचकाची स्थिती । तेथेंचि आहे ॥ २ ॥
 त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान । विषये इंद्रियें समान ।
 सूक्ष्म शरीरें विवरोन । पाहातो कोण ॥ ३ ॥
 त्यास मुंगी माहा थोर । नेणोंचालिला कुंजर ।
 मुंगीस मुताचा पूर । ऐसें बोलती ॥ ४ ॥
 तें मुंगीसमान शरीरें । उदंड असती लाहानथोरें ।
 समस्तांमध्ये जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ॥ ५ ॥
 ऐसिया किड्यांचा संभार । उदंड दाटला विस्तार ।
 अत्यंत साक्षपी जो नर । तो विवरोन पाहे ॥ ६ ॥
 नाना नक्षत्री नाना किडे । त्यांस भासती पर्वतायेवढे ।

आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उदंड वाटे ॥ ७ ॥
 पक्षायेवढें लाहान नाही । पक्षायेवढें थोर नाही ।
 सर्प आणि मच्छ पाहीं । येणेंचि पाडे ॥ ८ ॥
 मुंगीपासून थोरथोरें । चढतीं वाढतीं शरीरें ।
 त्यांची निर्धारितां अंतरें । कळों येती ॥ ९ ॥
 नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनाचे तरंग ।
 येक सुरंग येक विरंग । किती म्हणौनि सांगावे ॥ १० ॥
 येकें सुकुमारें येकें कठोरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें ।
 सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदिप्यमानें ॥ ११ ॥
 शरीरभेदें आहारभेदें । वाचाभेदें गुणभेदें ।
 अंतरीं वसिजे अभेदें । येकरूपें ॥ १२ ॥
 येक त्रासकें येकमारकें । पाहो जातां नाना कौतुकें ।
 कितीयेक आमोलिकें । सृष्टीमध्ये ॥ १३ ॥
 ऐसीं अवधीं विवरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।
 आपल्यापरतें जाणोन राहे । किंचितमात्र ॥ १४ ॥
 नवखंड हे वसुंधरा । सप्तसागरांचा फेरा ।
 ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा । कोण पाहे ॥ १५ ॥
 त्या नीरामध्यें जीव असती । पाहों जातां असंख्याती ।
 त्या विशाल जीवांची स्थिती । कोणजाणे ॥ १६ ॥
 जेथें जीवन तेथें जीव । हा उत्पत्तीचा स्वभाव ।
 पाहातां याचा अभिप्राव । उदंड असे ॥ १७ ॥
 पृथ्वीगर्भीं नाना नीरें । त्या नीरामधें शरीरें ।
 नाना जिनस लाहानथोरें । कोण जाणें ॥ १८ ॥
 येक प्राणी अंतरिक्ष असती । तेही नाही देखिली क्षिती ।
 वरीच्यावरी उडोन जाती । पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९ ॥
 नाना खेचरें आणि भूचरें । नाना वनचरें आणि जळचरें ।
 चौच्यासि योनीप्रकारें । कोण जाणे ॥ २० ॥
 उष्ण तेज वेगळे करुनी । जेथें तेथें जीवयोनी ।
 कल्पनेपासुनी होती प्राणी । कोण जाणे ॥ २१ ॥
 येक नाना सामर्थ्ये केले । येक इच्छेपासून जाले ।
 येक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ॥ २२ ॥
 येक देह बाजीगिरीचे । येक देह वोडंबरीचे ।
 येक देह देवतांचे । नानाप्रकारें ॥ २३ ॥
 येक क्रोधापासून जाले । येक तपा पासून जन्मले ।
 येक उश्रापें पावले । पूर्वदेह ॥ २४ ॥
 ऐसें भगवंताचें करणें । किती म्हणौनि सांगणें ।
 विचित्र मायेच्या गुणें । होत जातें ॥ २५ ॥
 नाना अवघड करणी केली । कोणीं देखिली ना ऐकिली ।
 विचित्र कळा समजली । पाहिजे सर्वें ॥ २६ ॥
 थोडें बहुत समजलें । पोटापुरती विद्या सिकलें ।
 प्राणी उगेंच गर्वें गेलें । मी ज्ञाता म्हणोनी ॥ २७ ॥
 ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वांमधें सर्वात्मा ।
 त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैंची ॥ २८ ॥

सप्तकंचुक ब्रह्मांड । त्यांत सप्तकंचुक पिंड ।
 त्या पिंडामधें उदंड । प्राणी असती ॥ २९ ॥
 आपल्य देहांतील न कळे । मा तें अवघें कैचें कळे ।
 लोक होती उतावळे । अल्पज्ञानें ॥ ३० ॥
 अनुरेणाऐसें जिनस । त्यांचे आम्ही विराट पुरुष ।
 आमचें उदंडचि आयुष्य । त्यांच्या हिसेबें ॥ ३१ ॥
 त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक । वर्तायाचे असती अनेक ।
 जाणे सर्वहि कौतुक । ऐसा कैचा ॥ ३२ ॥
 धन्य परमेश्वराची करणी । अनुमानेना अंतःकरणी ।
 उगीच अहंता पापिणी । वेढा लावी ॥ ३३ ॥
 अहंता सांडून विवरणें । कित्येक देवांचे करणें ।
 पाहातां मनुष्याचें जिणें । थोडें आहे ॥ ३४ ॥
 थोडें जिणें अर्धपुडी काया । गर्व करिती रडाया ।
 शरीर आवघें पडाया । वेळ नाही ॥ ३५ ॥
 कुक्षीळ ठाई जन्मलें । आणि कुक्षीळ रसेंचि वाढलें ।
 यास म्हणती थोरलें । कोण्या हिसेबें ॥ ३६ ॥
 कुक्षीळ आणि क्षणभंगुर । अखंड वेधा चिंतातुर ।
 लोक उगेच म्हणती थोर । वेडपणें ॥ ३७ ॥
 कायामाया दों दिसांची । आदिअंतीं अवधी ची ची ।
 झांकातापा करून उगीचि । थोरीव दाविती ॥ ३८ ॥
 झांकिलें तरी उपंदर पडे । दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे ।
 जो कोणी विवेकें पवाडे । तोचि धन्य ॥ ३९ ॥
 उगेंचि कायसा तंडावें । मोडा अहंतेचें पुंडावें ।
 विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १५.८

समास नववा : पिंडोत्पत्तिनिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥

चौखाणीचे प्राणी असती । अवघे उदकेंचि वाढती ।
 ऐसे होतीआणी जाती । असंख्यात ॥ १ ॥
 तत्वांचें शरीर जालें । अंतरात्म्यासगट वळलें ।
 त्यांचें मूळ जों शोधिलें । तों उदकरूप ॥ २ ॥
 शरत्काळींचीं शरीरें । पीळपीळों झिरपती नीरें ।
 उभये रेतें येकत्रें । मिसळती रक्ती ॥ ३ ॥
 अन्नरस देहरस । रक्तरेतें बांधे मूस ।
 रसद्वयें सावकास । वाढों लागे ॥ ४ ॥
 वाढतां वाढतां वाढलें । कोमळाचें कठीण जालें ।
 पुढें उदक पैसावलें । नाना अवेवीं ॥ ५ ॥
 संपूर्ण होतां बाहेरी पडे । भूमीस पडतां मग तें रडे ।
 अवघ्याचें अवघेंच घडे । ऐसें आहे ॥ ६ ॥
 कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे । मूळापासून अवघें घडे ।
 अवघेंचि मोडे आणि वाढे । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
 पुढें अवघियांचें शरीर । दिवसेंदिवस जालें थोर ।

सुचो लागला विचार । कांहीं कांहीं ॥ ८ ॥
 फळामधें बीज आलें । तेणें न्यायें तेथें जालें ।
 ऐकतां देखतां उमजलें । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥
 बीजें उदकें अंकुरती । उदक नस्तां उडोन जाती ।
 येके ठाई उदक माती । होतां बरें ॥ १० ॥
 दोहिंमधें असतां बीज । भिजोन अंकुर सहज ।
 वाढतां वाढतां पुढें रीझ । उदंड आहे ॥ ११ ॥
 इकडे मुळ्या धावा घेती । तिकडे अग्रें हेलावती ।
 मुळें अग्र द्विधा होती । बीजापासून ॥ १२ ॥
 मुळ्या चालिल्या पाताळीं । अग्रें धावतीं अंतराळीं ।
 नाना पत्री पुष्पी फळीं । लगडलीं झाडें ॥ १३ ॥
 फळावडिल सुमनें । सुमनांवडिल पानें ।
 पानांवडिल अनुसंधानें । काष्ठें आघवीं ॥ १४ ॥
 काष्ठांवडिल मुळ्या बारिक । मुळ्यां वडिल तें उदक ।
 उदक आळोन कौतुक । भूमंडळाचें ॥ १५ ॥
 याची ऐसी आहे प्रचिती । तेव्हां सकळां वडिल जगती ।
 जगतीवडिल मूर्ती । आपोनारायेणाची ॥ १६ ॥
 तयावडिल अग्निदेव । अग्निवडिल वायेदेव ।
 वायेदेवावडिल स्वभाव । अंतरात्म्यांचा ॥ १७ ॥
 सकळांवडिल अंतरात्मा । त्यासि नेणे तो दुरात्मा ।
 दुरात्मा म्हणिजे दुरी आत्मा । अंतरला तया ॥ १८ ॥
 जवळी असोन चुकलें । प्रत्ययास नाहीं सोकलें ।
 उगेंचि आलें आणी गेलें । देवाचकरितां ॥ १९ ॥
 म्हणौन सकळांवडिल देव । त्यासी होतां अनन्यभाव ।
 मग हे प्रकृतीचा स्वभाव । पालटों लागे ॥ २० ॥
 करी आपुला व्यासंग । कदापि नव्हे ध्यानभंग ।
 बोलणें चालणें वेंग । पडोंच नेदी ॥ २१ ॥
 जें वडिलीं निर्माण केलें । तें पाहिजे पाहिलें ।
 काये काये वडिलीं केलें । कीती पाहावें ॥ २२ ॥
 तो वडिल जेथें चेतला । तोचि भाग्यपुरुष जाला ।
 अल्प चेतनें तयाला । अल्पभाग्य ॥ २३ ॥
 तया नारायेणाला मनीं । अखंड आठवावें ध्यानीं ।
 मग ते लक्ष्मी तयापासूनी । जाईल कोठें ॥ २४ ॥
 नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी ।
 याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥ २५ ॥
 उपासना शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली ।
 न कळे लीळा परीक्षिली । न वचे कोणा ॥ २६ ॥
 देवाची लीळा देवेंविण । आणीक दुसरा पाहे कोण ।
 पाहाणें तितुकें आपण । देवचि असे ॥ २७ ॥
 उपासना सकळां ठाई । आत्मराम कोठें नाहीं ।
 याकारणें ठाई ठाईं । रामे आटोपिलें ॥ २८ ॥
 ऐसी माझी उपासना । आणितां नये अनुमाना ।
 नेऊन घाली निरंजना । पैलिकडे ॥ २९ ॥

देवाकरितां कर्म चालती । देवाकरितां उपासक होती ।
 देवाकरितां ज्ञानी असती । कितियेक ॥ ३० ॥
 नाना शास्त्रें नाना मतें । देवचि बोलिला समस्तें ।
 नेमकानेमक वेस्तावेस्तें । कर्मानुसार ॥ ३१ ॥
 देवास अवघें लागे करावें । त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें ।
 अधिकारासारिखे चालावें । म्हणिजे बरें ॥ ३२ ॥
 आवाहन विसर्जन । ऐसेंचि बोलिलें विधान ।
 पूर्वपक्ष जाला येथून । सिद्धांत पुढें ॥ ३३ ॥
 वेदांत सिद्धांत धादांत । प्रचित प्रमाण नेमस्त ।
 पंचिकर्ण सांडून हित । वाक्यार्थपाहावा ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 पिंडोत्पत्तिनिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १५.९

समास दहावा : सिद्धांतनिरूपण
 ॥ श्रीराम ॥

गगनी अवघेचि होत जातें । गगनाऐसें तगेना तें ।
 निश्चळीं चंचळ नाना तें । येणेंचि न्यायें ॥ १ ॥
 अंधार दाटला बळें । वाटे गगन जालें काळें ।
 रविकिर्णें तें पिवळें । सवेंचि वाटे ॥ २ ॥
 उदंड हिंव जेव्हां पडिले । गमे गगन थंड जालें ।
 उष्ण झळनें वाळलें । ऐसें वाटे ॥ ३ ॥
 ऐसें जें कांहीं वाटलें । तें तें जालें आणि गेलें ।
 आकाशासारिखें तगलें । हें तों घडेना ॥ ४ ॥
 उत्तम जाणिवेचा जिनस । समजोन पाहे सावकास ।
 निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ॥ ५ ॥
 उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे ।
 तत्त्वं तत्व अवघेंचि पसरे । अंतर्यामी ॥ ६ ॥
 चळतें आणि चळेना तें । अंतरीं अवघेंचि कळतें ।
 विवरणेंचि निवळतें । प्राणिमात्रासी ॥ ७ ॥
 विवरतां विवरतां शेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।
 जालियांनं तुटी । होणार नाहीं ॥ ८ ॥
 जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन ।
 तत्त्वनिर्शनीं अनन्य । विवेकें होतें ॥ ९ ॥
 वडिलांस शोधून पाहिलें । तों चंचळाचें निश्चळ जालें ।
 देवभक्तपण गेलें । तये ठाईं ॥ १० ॥
 ठाव म्हणतां पदार्थ नाहीं । पदार्थमात्र मुळीं नाहीं ।
 जैसें तैसें बोलों कांहीं । कळावया ॥ ११ ॥
 अज्ञानशक्ति निरसली । ज्ञानशक्ति मावळली ।
 वृत्तिशून्यें कैसी जाली । स्थिती पाहा ॥ १२ ॥
 मुख्य शक्तिपात तो ऐसा । नाहीं चंचळाचा वळसा ।
 निवांतीं निवांत कैसा । निर्विकारी ॥ १३ ॥
 चंचळाची विकार बालटें । तें चंचळचि जेथें आटे ।
 चंचळ निश्चळ घनवटे । हें तों घडेना ॥ १४ ॥
 माहावाक्याचा विचार । तेथें संन्याशास अधिकार ।

देवीकृपेची जो नरु । तोहि विवरोन पाहे ॥ १५ ॥
 संन्यासी म्हणजे शडन्यासी । विचारवंत सर्व संन्यासी ।
 आपली करणी आपणासी । निश्चयेंसी ॥ १६ ॥
 जगदीश वोळल्यावरी । तेथें कोण अनुमान करी ।
 आतां असो हें विचारी । विचार जाणती ॥ १७ ॥
 जे जे विचारी समजले । ते ते निःसंग होऊन गेले ।
 देहाभिमानी जे उरले । ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १८ ॥
 लक्ष्मी बैसले अलक्ष । उडोन गोला पूर्वपक्ष ।
 हेतुरूपें अंतरसाक्ष । तोहि मावळला ॥ १९ ॥
 आकाश आणि पाताळ । दोनी नामें अंतराळ ।
 काढितां दृश्याचें चडळ । अखंड जालें ॥ २० ॥
 तें तों अखंडचि आहे । मन उपाधी लक्षून पाहे ।
 उपाधिनिरासें साहे । शब्द कैसा ॥ २१ ॥
 शब्दपर कल्पनेपर । मन बुद्धि अगोचर ।
 विचारें पाहावा विचार । अंतर्यामी ॥ २२ ॥
 पाहातां पाहातां कळों येतें । कळलें तितुकें वेर्थ जातें ।
 अवघड कैसें बोलावें तें । कोण्या प्रकारें ॥ २३ ॥
 वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला । अलक्षीं लक्ष्यांश बुडाला ।
 पुढें समजोन बोला । कोणीतरी ॥ २४ ॥
 शाश्वतास शोधीत गेला । तेणें ज्ञानी साच जाला ।
 विकार सांडून मिळाला । निर्विकारी ॥ २५ ॥
 दुःस्वप्न उदंड देखिलें । जागें होतां लटिकें जालें ।
 पुन्हां जरी आठवलें । तरी तें मिथ्या ॥ २६ ॥

प्रारब्धयोगें देह असे । असे अथवा नासे ।
 विचार अंतरी बैसे । चळेना ऐसा ॥ २७ ॥
 बीज अग्नीनें भाजलें । त्याचें वाढणें खुंटलें ।
 ज्ञात्यास तैसे जालें । वासनाबीज ॥ २८ ॥
 विचारें निश्चळ जाली बुद्धि । बुद्धिपासी कार्यसिद्धि ।
 पाहातां वडिलांची बुद्धि । निश्चळीं गेली ॥ २९ ॥
 निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ । चंचळास ध्यातो तो चंचळ ।
 भूतास ध्यातो तो केवळ । भूत होये ॥ ३० ॥
 जो पावला सेवटवरी । तयास हें कांहीच न करी ।
 अंतरनिष्ठा बाजीगरी । तैसी माया ॥ ३१ ॥
 मिथ्या ऐसें कळों आलें । विचारानें सदृढ जालें ।
 अवघें भयेंचि उडालें । अकस्मात ॥ ३२ ॥
 उपासनेचें उत्तिर्ण व्हावें । भक्तजनें वाढवावें ।
 अंतरी विवेकें उमजावें । सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सिद्धांतनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १५.१०
 ॥ दशक पंधरावा समाप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.
 Reproofread by P. D. Kulkarni

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
 Last updated August 6, 2014
 From <http://sanskritdocuments.org> .
 The text is prepared by volunteers and is
 to be used for personal study and research.
 The file is not to be copied or reposted for
 promotion of any website or individuals or for
 commercial purpose without permission.
 Help to maintain respect for volunteer spirit